

ПРО ОСНОВИ ЕКОНОМІКИ БЕРЕЗАНСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ

В. М. Отрешко

У статті розглядаються наукові погляди щодо характеру економіки архаїчного Березанського поселення, проблеми інтерпретації археологічних джерел.

Теоретичні розробки багатьох проблем грецької колонізації Північного Причорномор'я нерозривно пов'язані з вивченням архаїчної Березані. Особливу увагу кількох поколінь вчених привертало і досі привертає питання про основи березанської економіки, що має надзвичайне значення для історичного осмислення першого етапу грецької колонізації північного узбережжя Чорного моря. Найпоширеніша точка зору, що бере початок у роботах Е. Р. Штерна¹, практично несподівно панувала в науці аж до 60-х рр. нашого століття². Суть її зводиться до того, що Березань — це так званий емпорій — мілетська факторія, економіка якої базувалася на посередницькій торгівлі між полісами метрополії та варварськими племенами.

У 1960-х рр. В. В. Лапін висунув нову концепцію³. На його думку, архаїчна Березань була поселенням переважно аграрно-ремісничим. Він спирався як на загальні міркування про суть і характер грецької колонізації, так і на конкретні археологічні матеріали. Концепція В. В. Лапіна була піддана серйозній критиці — не завжди справедливій⁴. Тепер питання залишається дискусійним. Одні дослідники вважають Березань за «емпорій», інші — вбачають у ньому поселення переважно аграрно-ремісничого характеру.

Завданням нашої статті є аналіз аргументів та фактів щодо господарської діяльності березанців — грецьких першопоселенців у Північному Причорномор'ї.

Спочатку проаналізуємо аргументацію Л. В. Копейкіної та К. К. Марченка.

1. На думку Л. В. Копейкіної, у VII ст. до н. е. виселення мілетців у Північне Причорномор'я спричинили збройні напади лідійців на Іонію. Цілковите спустошення сільського господарства іонійських міст викликало потребу вивезення великої кількості продуктів споживання. За цієї ситуації й було, мабуть, засновано Березань — для вивезення готової сировини й продуктів, причому самостійне вирощування хліба у завдання поселенців не входило⁵.

Еміграція частини населення вже сама по собі зменшувала земельний голод і знижувала гостроту продовольчої проблеми. Щодо емігрантів, які покинули свою батьківщину, абсолютно незрозуміло, чому нестача землі й підвищений попит на хліб в Іонії заважали їм освоювати родючі землі й вирощувати хліб у Нижньому Побужжі. До того ж, у світлих палоботанічних досліджень імпорт хліба з Лісостепу видається маловірогідним⁶.

2. На думку Л. В. Копейкіної, про вирішальну роль торгівлі в економіці Березані свідчить вибір місця для поселення. По-перше, це острів чи півострів, де найлегше підійти до моря; по-друге, тут є гирла великих судноплавних річок, якими грецькі купці легко могли потрапити на материк, а аборигени — спустатися до моря⁷. Проте традиція засновувати нові поселен-

ня на півостровах або набережних островах склалася ще відтоді, як елліни заселяли узбережжя Малої Азії, коли про торговельну експансію не могло бути й мови. Переселенці просто стереглися від можливої воєнної загрози⁸. Як пише І. Р. Пічікян: «Такий вибір захищав поселенців від вторгнення з материка й залишав за ними можливість вийти в море»⁹.

Геродот (IV, 53) так оцінював позитивні якості пониззів Дніпра й Буга. Борисфен «надає найрозкішніші й найбагатші пасовиська для домашньої худоби. Тут водиться сила-силенна чудової риби. Вода на смак дуже присмна... Врожай на його берегах буває пречудовий, а там, де землю не засівають, росте дуже густа трава. У гирлі його самі собою відкладаються великі запаси солі. Тут водяться великі безкості риби, що їх звуть антакаями; їх уживають для засолювання. Є й багато іншого, теж гідного подиву». Ми повинні згадати також дрімучі ліси Гілеї, здатні задовольнити будь-які потреби в деревині й деревному вугіллі; озера з високим вмістом соди, необхідної для склоробства; гематитові піски, придатні для виплавки високоякісного заліза¹⁰. Таким чином, вибране для поселення місце дозволяло березанцям займатися далеко не тільки посередницькою торгівлею.

З. На думку Л. В. Копейкіної¹¹ та К. К. Марченка¹² про торговельну спрямованість «свідчить цілковитий брак даних про хоч будь-яку сільсько-господарську територію Березанського поселення в перші десятиріччя існування».

Дослідників бентежить відсутність сільськогосподарських поселень на хорі, що виникли одночасно з Березанню. Але чому, власне, невеликий колектив першопоселенців, опинившись у Нижньому Побужжі, мусив поділятися на ще менші групи, аби розселитися зразу по кількох місцях? Загальногрецька колонізаційна практика припускала забезпечення всіх повноправних переселенців земельними володіннями¹³. У такому разі до сільського господарства виявлялися причетними всі члени нової громади, що передусім прагнули поділити між собою довколишні землі. Сучасний острів Березань в античні часи був кінцевою частиною півострова¹⁴. Стародавні земельні наділи березанців повинні були міститись або на цьому півострові, або на прилеглому узбережжі материка. Пізніше рівень моря піднявся, давнього півострова не стало. Що ж стосується стрічки узбережжя, то дану ділянку через забудову нового часу дослідити не вдалось.

У даній ситуації ми маємо право судити про березанське сільське господарство тільки за матеріалами безпосередньо поселення — знахідками сільськогосподарських знарядь праці, палеоботанічними даними тощо. Дуже показово, що прихильники торговельної економіки не зовсім упевнені в цій теорії. Так К. К. Марченко не виключає можливості, що між поселенцями були «навіть землероби»¹⁵. За Л. В. Копейкіною, Березань з часом «набуває рис поселення сільського типу»¹⁶. Ю. Г. Виноградов вважає, що «поза сумнівом» землеробська територія (щоправда, дуже невелика) у першопоселенців мала бути, адже навіть за суто торговельної спрямованості економіки мешканці апоїкії мали бути гарантовані від випадковостей у постачанні продовольством¹⁷.

Повернемося, проте, до сільських поселень. Ю. В. Андреев так описує поширений варіант розвитку території архаїчного полісу: кома (село) «з'являється як продукт розростання і спонтанного поділу первинного полісу. Звичайно коми розташовуються на периферії полісної території («на краю поля», вживаючи гомерівський вислів), займаючи перше вільні землі»¹⁸. На наш погляд, дещо подібне мало діятися і в Нижньому Побужжі. Сільські поселення могли засновувати вихідці з Березані чи, швидше, заново прибулі колоністи — але за межами території, зайнятої наділами першопоселенців. Якщо розвиток хори проходив за накресленою схемою, то периферійних аграрних поселень, що виникли б одночасно з Березанню, не було й бути не могло. Тут треба звернути увагу на методичну помилку Л. В. Копейкіної та К. К. Марченка, що пов'язували початок товарного виробництва сільськогосподарської продукції з появою невеликих аграрних населених пунктів¹⁹. За їхньою логікою, якщо на ранньому етапі ми не маємо периферійних сільських поселень, то, виходить, не було на той час і товарного виробництва сільськогосподарської продукції. Таким чином, характер виробництва і рівень

розвитку господарства змішується тут з обсягом продукції регіону. Якщо березанці займалися сільським господарством, то в міру свого соціально-економічного розвитку вони могли виробляти товарну продукцію анітрохи не гірше за мешканців периферії чи лісостепу. Інша справа, що поява все нових і нових периферійних поселень може свідчити про збільшення чисельності населення, зростання кількості робочих рук, зайнятих в аграрному виробництві, розширення оброблюваних земель і, відповідно, про збільшення загального обсягу зернової продукції, в тому числі, й товарної.

4. На підтримку торговельної теорії Л. В. Колейкіна та К. К. Марченко залучають відкриття на Березані великої кількості господарських ям, частина яких могла правити за місце зберігання товарного зерна²⁰. Можливість цього сумнівів не викликає. Але хто виробив це зерно — лісостепові скіфи чи нижньобузькі греки? Якщо визнати існування березанського сільського господарства, то зернові ями слід вважати призначеними для зберігання перш за все місцевої продукції.

5. Як відзначає К. К. Марченко, серед березанського керамічного комплексу дуже висока питома вага відносно дорогого посуду, що належав, мабуть, «матеріально забезпеченим категоріям людей, до яких, без сумніву, треба залучити і купців»²¹.

Ми не знаємо, наскільки дорого чи порівняно дешево обходилися березанцям розписні глиняні посудини. У будь-якому разі, не слід надто високо оцінювати життєвий рівень людей, що десятиліттями тудилися в невеликих недовговічних напівземлянках. В архаїчний час займатися торгівлею могли не лише купці, але й ремісники, і, якщо вірити Гесіоду ("Труди й дні", 630, 664) — землероби. Головне в іншому — який характер носила торгівля. Чи вона була переважно посередницька (реекспортна), чи в її основі лежав продаж власної продукції? Відповіді на ці питання знахідки на Березані імпортової кераміки теж не дають.

6. На Березані знайдено скарб золотих іонійських монет останньої чверті VII — початку VI ст. до н. е., які використовувались за К. К. Марченко «перш за все в інтерлокальній торгівлі греків як загальний еквівалент вартості»²². Крім чотирьох монет — одного статера й трьох тріт, до складу скарбу входили фрагменти малих ювелірних виробів: дві порожнисті сережки з відламаними дужками, дві розплющені підвіски й деформована намистина²³, що говорить про його приналежність, швидше за все, реміснику. Нумізматичні знахідки можуть свідчити про розвиток на поселенні товарно-грошових відносин, але не дають жодних відомостей про те, який вид господарської діяльності тоді переважав.

7. Слідом за багатьма іншими дослідниками К. К. Марченко відзначає, що на території осілих землеробських племен Середнього Побужжя і Подніпров'я відомі знахідки ранньої грецької кераміки, що можуть правити за доказ зацікавленості перших грецьких переселенців у сільськогосподарських продуктах варварів²⁴. Можливо, що їх цікавили й інші товари — раби чи мінеральна сировина. Наприклад, за свідченням Вітрувія (VII, 7, 5; VII, 31), верхів'я Гіпаніса в районі Еksamпея були багаті на крашу в світі сандараку (інша назва — реальгар — руда миш'яку), яка звичайно трапляється разом з антимонітом (руда сурми), а також із олов'яними, срібними та золотими рудами. У світлі сучасних уявлень про метал як дуже важливу статтю імпорту полісів метрополії, не можна недооцінювати доцільність експлуатації відповідних ресурсів Північного Причорномор'я. Однак, про ступінь зацікавленості греків у експорті певних товарів ми можемо судити за обсягом грецького імпорту у місцевих племен. При цьому, про рівень саме посередницької торгівлі можуть свідчити лише предмети імпорту з полісів Середземномор'я. Як відомо, подібні знахідки, що належать до раннього часу, у Скіфії вкрай нечисленні²⁵. Відповідно, і значення посередницької торгівлі в господарській діяльності перших еллінських поселенців було зовсім незначним.

8. К. К. Марченко акцентує увагу на матеріалах Ягорлицького поселення, де в першій половині VI ст. до н. е. існувало налагоджене виробництво предметів із заліза, бронзи, олова й скла, призначених здебільшого для продажу скіфам. «...Складається враження, що насправді ранній грецький імпорт

включав в себе не тільки, чи, точніше не стільки високовартісні й мистецькі вироби керамістів метрополії, скільки, перш за все, продукцію ремісників самої Березані, орієнтовану на задоволення нагальних потреб аборигенів у предметах із металів»²⁶.

Економіка поселення виглядає тепер, перш за все, як виробнича: її основу в даному варіанті становить ремісниче виробництво, а не посередницька торгівля. Якщо ж не погодитися з цим висновком, торгівлю можна вважати основою економіки будь-якого суспільства. Дозволимо собі трохи відірватися від Березані. Відомо, що такі сучасні країни як Кувейт чи Саудівська Аравія одержують свої основні прибутки від продажу нафти і нафтопродуктів. Однак, не торгівля вважається основою економіки даних країн, а нафтодобувна, газова й нафтопереробна промисловість²⁷. Інша картина спостерігається в Сингапурі, де головну роль відіграє реекспортна торгівля, тобто перепродаж імпортованих товарів²⁸. Як бачимо, три згадані країни активно беруть участь у міжнародній торгівлі, але характер цієї участі різний, різні й основи економіки. В антикознавстві, на жаль, в аналогічних випадках спостерігається змішування понять.

9. На думку Л. В. Копейкіної та К. К. Марченка, на торговельну спрямованість березанської економіки одночасно вказують епіграфічні пам'ятки — графіто на стінці кіліка VI ст. до н. е. й лист на свинцевій платівці рубежу VI—V ст. до н. е.²⁹

Принагідно зазначимо, що дуже фрагментарний напис на стінці кіліка — це за реконструкцією Ю. Г. Виноградова³⁰, реєстр якогось купця, який підраховував прибутки: від кількох осіб він одержав невеликі гроші, а від одного купця трохи зерна. Ю. Г. Виноградов робить висновок: «Наш напис, певна річ, не говорить, чию пшеницю придбав приїжджий емпор — березанську чи «скіфську». Однак вона, по-перше, ще раз нагадує про поживлені зв'язки поселення, а по-друге, прямо вказує на вивіз зерна з о. Березань (як на мене, досить-таки значний)»³¹. Згодом, при реконструкції тексту, автор та його опоненти зрозуміли³², що слово *αβτοζ* означає не зерно, а печений хліб, отже в цьому випадку про торгівлю з лісостепом не може бути й мови.

Щодо листа Ахіллодора, то безпосередньо в тексті про торгівлю немає жодного слова. Щоправда, видавець листа стверджував, що Ахіллодор перебував на Березані в комерційних справах, але жодних аргументів на користь даного припущення наведено не було³³. В іншій роботі Ю. Г. Виноградов припускає, що Ахіллодору могла належати на Березані нерухомість — згадувані в листі будинки (нібито цей факт може підтвердити приналежність березанського емпорія Ольвійській державі вже в VI ст. до н. е.)³⁴. На жаль, це припущення залишилося неаргументованим — автор обмежився посиланням на свою публікацію листа Ахіллодора, де доводить протилежне: що згадані в листі будинки стояли не на Березані, а виключно в Ольвії, і належали вони не Ахіллодору, а якомусь Матасієві.

Важко зрозуміти, як ці написи «можуть правити за одну з вихідних, що характеризують економіку ранньої грецької аполії Нижнього Побужжя»³⁵.

10. На думку Л. В. Копейкіної й К. К. Марченка, інтенсивність економічних зв'язків греків з місцевим населенням підкреслює присутність серед мешканців Березані варварів, що простежується за знахідками ліпної кераміки³⁶.

На наш погляд, присутність варварів може пояснюватися різними причинами. Якщо серед переселенців переважали чоловіки, як це часто буває під час міграцій, вони могли одружуватися з місцевими жінками, могли осідати на Березані втікачі та ізгої, що за тих чи інших обставин змушені були порвати зі своїм родом-племенем. Переселенці могли, нарешті, купувати рабів для забезпечення свого господарства робочою силою. В будь-якому випадку, питання про основи березанської економіки присутність варварів не пояснює.

На цьому аргументи Л. В. Копейкіної та К. К. Марченка вичерпані. Перейдемо до аналізу міркувань Ю. Г. Виноградова.

Дослідник визнає, що березанці займалися сільським господарством, оскільки навіть за суто «торговельної» орієнтації їхньої економіки, вони повинні бути гарантовані від випадковостей у постачанні продовольством. Далі,

однак, Ю. Г. Виноградов стверджує, що березанці могли володіти «тільки допоміжною хорою»³⁷. Чому березанська хора могла бути лише «допоміжною», нам не ясно. Дослідник явно змішує характер виробництва із загальним обсягом продукції регіону. Справді, коли вже березанці займалися сільським господарством, то чому вони не могли виробляти відповідну товарну продукцію? Чому іонієць чи, навіть, варвар, що оселився на периферії, міг поставляти зерно чи вовну на продаж, а березанець, що займався сільським господарством, зробити це був неспроможний? Треба думати, що з теоретичної точки зору, рівень товарності березанського виробництва абсолютно не обов'язково поступався рівневі товарності будь-якого іншого поселення Нижнього Побужжя. Інша справа, що в міру заселення цих місць та освоєння периферії повинен був зростати й загальний обсяг виробництва регіону.

Ю. Г. Виноградов ставить питання: «...Звідкіля три перших покоління березанських і два — ольвійських поселенців здобували кошти для оплати тієї великої кількості товарів, часом дуже дорогих, що їм привозили з метрополії й інших центрів Егеїди?»³⁸. Він вважає, що «імпорт заморських товарів перші покоління колоністів повинні були компенсувати, перш за все, і головним чином продуктами, які вони отримували внаслідок торговельного обміну з глибинними районами Скіфії, а не витворами власних рук»³⁹.

Нас це мало переконує, адже товарні можливості власне березанського виробництва — сільського господарства, ремесел, промислів — Ю. Г. Виноградов по суті серйозно не розглядає. Його логіка проста: якщо «товарної» хори ще не було, й березанці не могли торгувати сільськогосподарською продукцією населення периферії, то вони повинні були жити за рахунок посередницької торгівлі з глибинними районами Скіфії. Невже у першопоселенців справді не було інших можливостей?

Подивимося, що, на думку Ю. Г. Виноградова, вивозили через Березань зі Скіфії: хліб, худобу, дерево, можливо, рабів. Могла експортуватися також сировина для чорної металургії й скловаріння, відповідна реміснича продукція⁴⁰. Але ж сировину для чорної металургії й скловаріння добували самі березанці в районі Кінбурнського півострова, вони також виробляли й відповідну ремісничу продукцію. Ліс абсолютно не потрібно було сплавити із Лісостепу, необхідну кількість його можна було здобути і в Гілеї. Товарне зерно березанці могли одержувати на родючих цілинних землях Нижнього Побужжя після першого ж врожаю. Для випасу домашньої худоби були, за оцінкою Геродота (IV, 53) «пречудові й дуже багаті пасовиська». По суті, Ю. Г. Виноградов сам відповів на питання, чим могли березанці оплачувати імпорт із Середземномор'я, не вдаючись до допомоги жителів лісостепу і не присвячуючи себе виключно посередницькій торгівлі. Перші три покоління переселенців цілком могли сіяти хліб, розводити худобу, рубати в Гілеї ліс, ловити чудову рибу (й засолювати частину улову), розроблювати залізовмісні гематитові піски, добувати сіль і соду, плавити залізо, варити скло, тощо. Лишається, звісно, нез'ясованим, якою мірою ці можливості було насправді реалізовано, але це питання вирішується на підставі фактів, і не тільки в загальних міркуваннях. Природно, що одержав якийсь розвиток і товарообмін між греками й варварами. Але чи так уже необхідно вважати посередницьку торгівлю основою березанської економіки?

Проаналізуємо думку Ю. Г. Виноградова про склад еллінського експорту до Скіфії. Визнаючи, що везення розписної кераміки через незначну кількість особливого значення не мало, дослідник пише: «Однак не можна не враховувати завезення до Скіфії такої продукції, що не лишає сліду в археології, перш за все вина, яке транспортувалося в бурдюках, що цілком реально, оскільки амфори VII ст. нам практично невідомі»⁴¹.

Однак, якщо амфори кінця VII — початку VI ст. до н. е. майже не зустрічаються у Скіфії, вони у досить великій кількості відомі на Березані, Ягорлику, Боспорі⁴².

Таким чином, якщо наполягати на масовому довозі вина й олії в бурдюках, то не слід писатися на брак амфор як таких. Треба пояснити, чому березанці, закупаючи продукти у керамічній тарі, перепродували їх у

міхах, і чому з часом перейшли все ж таки на продаж скіфам вина й олії в амфорах.

Необхідно особливо відзначити, що теза про вивіз лісостепоного хліба в обмін на вино й олію дуже сумнівна. Судячи за результатами палеоботанічних досліджень у Лісостепу вирощувалися плівчасті пшениці, які, на відміну від голозерних, за своїми характерними особливостями, ніяк не могли бути предметом експорту⁴³.

Зрештою, система припущень Ю. Г. Виноградова виглядає недостатньо переконливо для визнання реекспорту середземноморського вина й лісостепоного хліба основою економіки ранньої Березані. Основний недолік його аргументації — примат загальних, інколи непослідовних розмірковувань над фактами. Але цей недолік, притаманний роботам й інших дослідників, значною мірою викликаний об'єктивними причинами, оскільки матеріали Березані, що відбивали б господарську діяльність населення, опубліковано далеко не повністю.

Не маючи змоги заповнити наявну інформаційну прогалину, у рамках даної роботи ми вважаємо за необхідне спробувати систематизувати відомі нам дані, зібрані за багато десятиріч вивчення пам'ятки. Здебільшого ми спираємося на результати розкопок В. В. Лапіна у 1960—1980 рр.

Про розвиток землеробства на Березані архаїчного часу дуже недвозначно говорять знахідки відповідних знарядь праці, кількість яких у міру активізації польових досліджень неухильно зростає. Колись В. В. Лапін зміг вказати тільки на леміш плуга, що за умовами знахідки не піддавався точному датуванню, а також на фрагмент архаїчної мотики⁴⁴. Невдовзі інший фрагментований леміш виявлено в безумовно ранньому шарі⁴⁵. Мабуть, ще одному лемішу належить фрагмент великого втулкового залізного знаряддя, знайденого 1972 р.⁴⁶. Серед матеріалів з розкопок В. В. Лапіна нам відомі також два цілі серпи доброго збереження і великий виразний фрагмент третього⁴⁷. Маючи на увазі наявність вказаних виробів, можна думати, що не тільки ножам, але й серпам належала частина уламків зігнутих залізних лез, що не піддаються точній ідентифікації через їхні невеликі розміри.

Гадаємо, що перелічених вище знарядь праці з розкопок В. В. Лапіна (ми не маємо, на жаль, неопублікованих матеріалів Е. Р. Штерна, М. Ф. Болтенка, К. С. Горбунової, Л. В. Копейкіної) цілком досить, щоб говорити про березанське землеробство як про факт, а не більш-менш ймовірне припущення. У цьому контексті й численні зернові ями, відкриті на поселенні, призналися для зберігання швидше власного зерна, аніж довізного.

Про розвиток березанського тваринництва можна робити висновок на підставі масових кісткових залишків і за знахідками таких виробів як кістяні псалії⁴⁸.

Результати остеологічних визначень, за висновками О. П. Журавльова⁴⁹, говорять про те, що на Березані, як і взагалі в архаїчному Нижньому Побужжі, розводились якись свої породи овець та кіз. Популяція домашнього бика складалася з різних порід — велика рогата і дрібніша комола. Як вважає дослідник, велику рогату худобу переселенці, мабуть, привезли з собою, а дрібну комола купували у місцевих племен.

Серед продуктивної отари домінували вівці й кози, яким належали кісткові залишки 78,42% особин у шарах VII—VI ст. до н. е. і 61,97% у шарах VI—V ст. до н. е. Велика рогата худоба становила 9,78% особин у шарах VII—VI ст. до н. е. і 20,42% у шарах VI—V ст. до н. е. Свині становили відповідно 9,44% і 12,68%, а коні — 2,36% і 4,93% особин. У шарах VI—V ст. до н. е. зафіксовано також кістки віслюка.

Тенденція до зменшення кількості дрібної рогатої худоби і збільшення великої пов'язана, мабуть, з розвитком землеробства. У даному варіанті цілком можливо, що перші переселенці були недостатньо забезпечені робочими тягловими тваринами і частіше зверталися до розведення овець і кіз, поступово збільшуючи поголів'я домашнього бика й розширюючи площу оранки. Відповідь на запитання про виробництво товарного хліба при певних господарських можливостях не слід, на нашу думку, вирішувати без проведення спеціальних досліджень — адже лімітована нестачею робочої худоби площа

оранки повністю і навіть з надлишком могла компенсуватися високими врожайми на цілих степових чорноземах.

Існувало на Березані й птахівництво, про що, крім знахідок кісток домашніх курей, качок і гусей, свідчать неодноразові знахідки качиних яєць⁵⁰.

На нашу думку продукція саме місцевого тваринництва використовувалася у вовноткацькому ремеслі, поширеному у жіночого населення Березані. Крім численних прядок, намоток і бронзових голок, на поселенні знайдені чесала для вовни з рогів благородного оленя⁵¹ і навіть унікальні фрагменти чорнофігурних аттичних епінетронів⁵².

Активне освоєння рибних запасів Дніпро-Бузького лиману й надбережних вод Чорного моря фіксується за масовими знахідками кам'яних, керамічних та олов'яних грузил для сітей, бронзових гачків, а також риб'ячих кісток і луски. Е. Р. Штерн вважав, що мілетські рибпромисловці приїздили в наші краї для сезонного лову риби ще до того, як на Березані з'явився контингент постійних мешканців⁵³. На думку Д. І. Нудельмана, Л. М. Славина й М. Ф. Болтенка, експорт риби міг бути провідною галуззю березанського господарства⁵⁴.

Численні дані свідчать про розвиток металургії й металообробки. У 1960 р. В. В. Лапін дослідив залізоробний комплекс останньої чверті VII — першої половини VI ст. до н. е., що складався з двох з'єднаних каналом круглих басейнів, на дні одного з яких залягав шар залізної іржі⁵⁵. Згодом було виявлено залишки напівземлянки першої половини VI ст. до н. е., пов'язаної з виробництвом чи обробкою заліза⁵⁶. Третій залізобробний комплекс VI ст. до н. е., що складається з круглого в плані басейну й приєднаного до нього майданчика, вкритого щільним облицюванням, розкопано 1966 р.⁵⁷. Четвертий комплекс кінця VII — початку VI ст. до н. е. вивчався у 1974 р.⁵⁸. І, нарешті, п'ятий комплекс VI ст. до н. е. відкрив Я. В. Доманський у 1983 р. Це була напівземлянка, діаметром до 6 м (із сходиною для входу), в центрі дна якої містилось частково обнесене канавкою та ямками округле заглиблення, діаметром 2,8 м, заповнене щільним шаром залізистої іржі зі шматками кричного заліза⁵⁹. Слід відзначити, що серед матеріалів В. В. Лапіна є дві пари пінцетоподібних залізних обцецьків, що добре збереглися й застосовувалися, мабуть, у ковальській справі⁶⁰.

Залишки бронзоливарного виробництва представлені численними знахідками бракованих наконечників стріл, бронзових шлаків і ливарних форм⁶¹. До певної міри показово, що тільки в сезон 1975 р. виявлено 5 ливарних форм⁶².

Сьогодні вивчення березанського ремісничого виробництва неможливе без залучення матеріалів Ягорлицького ремісничого поселення, розташованого на березі одноіменної затоки Чорного моря поблизу с. Іванівки Голопристанського р-ну Херсонської обл. За переконливим датуванням В. В. Рубана, пам'ятка існувала в останній чверті VII — першій половині VI ст. до н. е.⁶³. Як уже відзначалось у літературі, Ягорлик не можна розглядати як самостійний пункт з постійним населенням — тут на площі в кілька десятків гектарів містилися сезонні майстерні, що належали, мабуть, березанцям⁶⁴. На цьому місці, поблизу джерел різної сировини, березанські ремісники виробляли залізо, відливали різні вироби з бронзи й олова, варили скло й робили з нього прикраси⁶⁵. Можна вважати за доведене, що для забезпечення ремісничого виробництва розробляли гематитові піски, рубали ліс, випалювали вугілля, в невеликих озерах Кінбурнського півострова добували сіль та соду⁶⁶. Частина ремісничої продукції призначалася, безперечно, для експорту до Скіфії.

Великого розвитку дістав товарообмін. Імпорт із Середземномор'я фіксується, передусім, за масовими знахідками на поселенні фрагментів амфор і розписної кераміки⁶⁷. Натомість могли надходити такі товари як хліб, риба, худоба, ліс, сода чи скло, метали, раби — однак упевнено визначити структуру березанського експорту до метрополії ми не можемо. Із Карпато-Дунайського басейну надходила мідь і, напевне, олово, але що йшло взамін — сказати важко.

У Скіфії, поза сумнівом, купували худобу, можливо рабів, не виключе-

но — ту чи іншу мінеральну сировину. Частково ці товари оплачувано реекспортом середземноморського вина, олії й кераміки, частково — продукцією березанського ремісничого виробництва: речами з заліза, бронзи, олова й скла. При цьому, як вже відзначалося, складається враження, що традиційні товари грецької метрополії спочатку не користувалися великим попитом у місцевих племен. Тому розвиток колоніального ремісничого виробництва, зорієнтованого на тубільний ринок, який виходить із потреб і смаків варварів, був ефективніший за спроби налагодити посередницьку торгівлю⁶⁸. Такого ж висновку дійшов і К. К. Марченко: «...складається враження, що насправді ранній грецький імпорт охоплював не лише, чи, певніше, не стільки дороги, високохудожні вироби керамістів метрополії, скільки, перш за все, продукцію ремісників самої Березані, орієнтовану на задоволення нагальних потреб аборигенів у предметах з металів»⁶⁹.

Для наших цілей дуже важливим є питання про ступінь розподілу праці, відокремлення ремесла й торгівлі від сільського господарства. Стосовно класичних Афін, як стверджує Г. О. Кошеленко, «можна говорити не тільки про відокремлення ремесла від землеволодіння, але й про глибоку спеціалізацію самої ремісничої діяльності»⁷⁰. Однак у часи заснування Березанського поселення цей процес в Елладі взагалі тільки починався. Цікавий для нас і факт, відзначений у праці Г. О. Кошеленка, що «уже в давнині усвідомлювали залежність ступеню розподілу праці від розміру міста»⁷¹. У цьому відношенні Березань не можна порівнювати не тільки з Афінами, але і з Ольвією V ст. до н. е. Із цього випливає, що навряд чи буде доцільно шукати сліди відокремлення ремесла й промислів від сільського господарства на ранній Березані. Швидше ті ж самі люди, що виробляли залізо й варили скло, тією чи іншою мірою брали участь у обробці землі, розведенні тварин чи рибній ловлі (із чого не випливає, природно, зворотне — що кожний, хто обробляв землю чи розводив худобу, міг займатися і займався металообробкою чи скловарінням).

Сучасні методи дослідження не дозволяють адекватно визначити кількість праці, витраченої в тій чи іншій сфері діяльності, обсяг і вартість продукції і, відповідно, з'ясувати питому вагу різних галузей господарства. Проте, досить впевнено можна сказати, що вже на першому етапі свого існування Березань виглядає як напівміське поселення, економіка якого була багатогалузевною й не орієнтувалася на однобічний розвиток будь-якої конкретної сфери господарської діяльності. Переселенці займалися і землеробством, і тваринництвом, і ремеслами, і риболовством, і торгівлею. Припущення про те, що основою економіки становила посередницька торгівля, можна відкинути — про це свідчить хоча б і те, що переважна частина археологічно зафіксованого імпорту з метрополії осідала безпосередньо на Березані, а істотну (коли не основну) частку експорту до Скіфії становили власне березанські товари. Треба сказати, що невеличке й зовсім ізольоване від зовнішнього світу еллінське селище навряд чи було спроможне, не деградуючи, цілком забезпечувати себе необхідною сировиною й продуктами. Саме це, можливо, і спричиняло його торговельну активність. Судячи з усього, імпорт із Скіфії й Середземномор'я компенсував, перш за все, вивезення власної продукції, а реекспорт чужих товарів приносив якийсь додатковий прибуток. Таким чином, напереконливішою уявляється нам зараз точка зору, згідно якої основу березанської економіки становили продуктивні галузі господарства. Виробництву був притаманний досить високий рівень товарності. Необхідна, але і не головна галузь економічної діяльності, полягала в доволі активній торгівлі, зокрема, й посередницькій.

Примітки

¹ Штерн Э. Значение керамических находок на Юге России для выяснения культурной истории черноморской колонизации // ЗООИД.— 1899.— т. XXII.— С. 1-27; Stern E. Die griechischen Kolonization am Nordgestade des Schwarzen Meeres im Lichte archäologischer Forschung // Кlio.— 1909.— Bd. IX.— S. 139-152.

² Основна історіографія до початку 60-х рр. розглянута В. В. Лапіним. Див.: Лапін В. В.

Греческая колонизация Северного Причерноморья (критический очерк отечественных теорий колонизации).— К., 1966.— С. 86—147.

³ *Лалин В. В.* Экономическая характеристика Березанского поселения // *Античный город.*— М., 1963.— С. 31—39; *Лалин В. В.* Греческая колонизация Северного Причерноморья.— С. 86—147.

⁴ *Захарук Ю. Н.* Рец. на кн.: *Лалин В. В.* Греческая колонизация Северного Причерноморья.— К., 1966 // *СА.*— 1969.— № 4.— С. 287—290; *Тереножкин А. И.* Рец. на кн.: *Лалин В. В.* Греческая колонизация Северного Причерноморья.— К., 1966 // *СА.*— 1968.— № 4.— С. 290—297; *Шелов Д. Б., Брашинский И. Б.* Рец. на кн.: *Лалин В. В.* Греческая колонизация Северного Причерноморья.— К., 1966 // *ВДИ.*— 1969.— № 3.— С. 161—171.

⁵ *Копейкина Л. В.* Особенности развития Березанского поселения в связи с ходом колониационного процесса // *Материалы I Всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья.*— Тбилиси, 1979.— С. 108.

⁶ *Шрамко Б. А., Янушевич Э. В.* Культурные растения Скифии // *СА.*— 1985.— № 2.— С. 60—62; *Щеглов А. Н.* Северопонтийская торговля хлебом во второй половине VII—V вв. до н. э.: письменные источники и археология // *Причерноморье в VII—V вв. до н. э.*— Тбилиси, 1990.— С. 99—121.

⁷ *Копейкина Л. В.* Особенности развития...— С. 109.

⁸ *Akurgal E.* The Early Period and the Golden Age of Ionia // *AJA.*— 1962.— V. 66.— № 4.— P. 371.

⁹ *Пичikian И. Р.* Малая Азия — Северное Причерноморье. Античные традиции и влияния.— М., 1984.— С. 16.

¹⁰ *Островерхов А. С.* К вопросу о сырьевой базе античного ремесленного производства в районе Днепровского и Бугского лиманов // *ВДИ.*— 1979.— № 3.— С. 118—124; *Ісаяс М. М.* Природні умови та господарська діяльність Ольвійської держави у VII—V ст. до н. е. // *СВТУ.*— 1992.— С. 129—140.

¹¹ *Копейкина Л. В.* Особенности развития...— С. 108, 109.

¹² *Марченко К. К.* Модель греческой колонизации Нижнего Побужья // *ВДИ.*— 1980.— № 1.— С. 135, 136.

¹³ *Дяленко В. П.* Греческая колонизация VII—III вв. до н. э.— М., 1982.— С. 242, 243.

¹⁴ *Щеглов А. Н.* Заметки по древней географии и топографии Сарматии и Тавриды. I. Остров Березань // *ВДИ.*— 1965.— № 2.— С. 107—110; *Лалин В. В.* Греческая колонизация...— С. 128—137.

¹⁵ *Марченко К. К.* Модель греческой колонизации...— С. 136.

¹⁶ *Копейкина Л. В.* Особенности развития...— С. 111.

¹⁷ *Виноградов Ю. Г.* Полис в Северном Причерноморье // *Античная Греция.*— М., 1983.— Т. 1.— С. 380.

¹⁸ *Андреев Ю. В.* Раннегреческий полис (гомеровский период).— Л., 1976.— С. 44.

¹⁹ *Копейкина Л. В.* Особенности развития...— С. 108, 109; *Марченко К. К.* Модель греческой колонизации...— С. 135, 136.

²⁰ *Марченко К. К.* Модель греческой колонизации...— С. 134; *Копейкина Л. В.* Особенности развития...— С. 109.

²¹ *Марченко К. К.* Модель греческой колонизации...— С. 134.

²² Там же.

²³ *Карышковский П. О., Лалин В. В.* Денежно-вещевой клад эпохи греческой колонизации, найденный на Березани в 1975 году // *Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья.*— Тбилиси, 1979.— С. 105.

²⁴ *Марченко К. К.* Модель греческой колонизации...— С. 134, 135.

²⁵ *Онайко Н. А.* Античный импорт в Приднестровье и Побужье в VII—V веках до н. э.— М., 1966.— С. 14—16; *Щеглов А. Н.* Северопонтийская торговля хлебом во второй половине VII—V вв. до н. э.: письменные источники и археология // *Причерноморье в VII—V вв. до н. э.*— Тбилиси, 1990.— С. 108.

²⁶ *Модель греческих колонизаций...*— С. 135.

²⁷ *СЭС.*— М., 1980.— С. 672, 1184.

²⁸ *СЭС.*— С. 1221.

²⁹ *Копейкина Л. В.* Особенности развития...— С. 109; *Марченко К. К.* Модель...— С. 134.

³⁰ *Виноградов Ю. Г.* Новые материалы по раннегреческой экономике // *ВДИ.*— 1971.— № 1.— С. 64—67.

³¹ Там же.— С. 65.

³² *Виноградов Ю. Г.* Прохус Минниды из Пантикапея // *ВДИ.*— 1974.— № 4.— С. 58.—

Прим. 13; *Яйленко В. П.* Выступление на дискуссии // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья.— Тбилиси, 1979.— С. 354, 355; *Щеглов А. Н.* Северопонтийская торговля хлебом...— С. 110.

³³ *Виноградов Ю. Г.* Древнейшее греческое письмо с острова Березань // ВДИ.— 1971.— № 4.— С. 98.

³⁴ *Виноградов Ю. Г.* О политическом единстве Березани и Ольвии // Художественная культура и археология античного мира.— М., 1976.— С. 80.

³⁵ *Марченко К. К.* Модель...— С. 134.

³⁶ *Копейкина Л. В.* Особенности развития...— С. 109; *Марченко К. К.* Модель...— С. 135.

³⁷ *Виноградов Ю. Г.* Полис...— С. 380; *Виноградов Ю. Г.* Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э.: Историко-эпиграфическое исследование.— М., 1989.— С. 53.

³⁸ *Виноградов Ю. Г.* Полис...— С. 380; *Виноградов Ю. Г.* Политическая история...— С. 52, 53.

³⁹ *Виноградов Ю. Г.* Полис...— С. 380; *Виноградов Ю. Г.* Политическая история...— С. 53.

⁴⁰ *Виноградов Ю. Г.* Полис...— С. 383, 384; *Виноградов Ю. Г.* Политическая история...— С. 54, 55.

⁴¹ *Виноградов Ю. Г.* Полис...— С. 382; *Виноградов Ю. Г.* Политическая история...— С. 54, 55.

⁴² *Фабрициус И. В.* Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР.— К., 1951.— С. 58; *Скуднива В. М.* Хиосские кубки из раскопок на острове Березани // СА.— 1957.— № 4.— С. 138; *Рубан В. В.* О датировке Ягорлыцкого поселения // ИААСП.— 1980.— с. 104—114; *Рубан В. В.* Керамика Ягорлыцкого поселения из собрания Херсонского музея // СА.— 1983.— № 1.— С. 285—291; *Зеест И. Б.* Керамическая тара Боспора // МИА.— 1960.— № 83.— С. 70.

⁴³ *Янушевич З. В.* Культурные растения Северного Причерноморья: палеоботанические исследования.— Кишинев, 1986; *Щеглов А. Н.* Северопонтийская торговля хлебом...— С. 110—113; *Шрамко Б. А., Янушевич З. В.* Культурные растения Скифии // СА.— 1985.— № 2.— С. 60—62.

⁴⁴ *Лапин В. В.* Греческая колонизация...— С. 125—127.

⁴⁵ *Раскопки древнегреческого поселения на о. Березань в 1966 г.* // АИУ.— 1967.— Вып. 1.— С. 148—149.

⁴⁶ *Инв.№ АБ/72-220.* Археологічний музей ІА НАНУ.

⁴⁷ *Инв.№№ АБ/80-559, АБ/80-630.* Археологічний музей ІА НАНУ.

⁴⁸ *Инв.№№ АБ/71-130, АБ/72-108.* Археологічний музей ІА НАНУ.

⁴⁹ *Журавлев О. П.* Животноводство, охота и ландшафтные особенности античного Ольвийского государства // Морфологические особенности позвоночных животных Украины.— К., 1983.— С. 38—45; *Журавльов О. П.* Кісткові рештки ссавців в Ольвії та на Березані // Археологія.— 1983.— № 42.— С. 80—84.

⁵⁰ *Лапин В. В.* Греческая колонизация...— С. 128.

⁵¹ *Инв.№№ АБ/72-324, АБ/75-228, ІВ/75-462, АБ/75-461.* Археологічний музей ІА НАНУ.

⁵² *Горбунова К. С.* Аттическая чернофигурная керамика из раскопок 1962—1971 гг. на участке «Г» о. Березань // Художественные изделия античных мастеров.— Л., 1982.— С. 41—44.

⁵³ *Штерн Э. Р.* Раскопки на острове Березань // ОАК за 1908 г.— СПб., 1912.— С. 87.

⁵⁴ *Нудельман Д. И.* Древнегреческое поселение на Северном Причерноморье: Березань // Уч. зап. Моск. обл. пед. ин-та.— 1946.— Т. 37.— Вып. 3.— С. 42; *Славін Л. М.* Древньогрецьке поселення на острові Березань // Наук. зап. КДУ.— 1956.— Т. 15.— Вып. 6.— № 7.— С. 160, 161; *Болтенко М. Ф.* Исторические судьбы острова Березани // ЗОАО.— 1960.— Т. 1(34)— С. 42.

⁵⁵ *Лапин В. В.* Греческая колонизация...— С. 137, 138.

⁵⁶ *Лапин В. В.* Отчет о раскопках древнегреческого поселения на о. Березань в 1961—1962 гг. // ИА ИА НАНУ.— 1961—1962/6а.— С. 29, 30.

⁵⁷ *Лапин В. В.* Раскопки древнегреческого поселения на о. Березань в 1966 г. // АИУ.— 1967.— Вып. 1.— С. 148.

⁵⁸ *Лапин В. В.* Отчет о работе Березанской экспедиции Археологического музея Института зоологии АП УССР в 1974 г. // ИА ИА НАНУ.— 1974/100.— С. 18.

⁵⁹ *Доманская Я. В.* Работы Березанской экспедиции // АО.— 1983.— М., 1985.— С. 272.

⁶⁰ *Инв.№ Б/60-1133.* Археологічний музей ІА НАНУ.

⁶¹ *Штерн Э. Р.* Раскопки на острове Березани // ОАК за 1907 г.— СПб., 1910.— С. 69; *Лапин В. В.* Греческая колонизация...— С. 137; *Лапин В. В.* Березань и проблемы генезиса античной северопричерноморской цивилизации // ИА ИА НАНУ.— 1978.— с. 109.

⁶² Лалин В. В. Отчет о раскопках древнегреческого поселения на о. Березань в 1975 г. // НА ИА НАНУ.— 1975/114.— С. 24.

⁶³ Рубан В. В. О датировке Ягорлыцкого поселения...— С. 104—114; Рубан В. В. Керамика Ягорлыцкого поселения...— С. 285—291.

⁶⁴ Марченко К. К. Модель...— С. 135; Яйленко В. П. Архаическая Греция // Античная Греция.— М., 1983.— С. 143.

⁶⁵ Островерхов А. С. Экономические связи Ольвии, Березани и Ягорлыцкого поселения со Скифией (VII — середина V вв. до н. э.).— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1978.

⁶⁶ Островерхов А. С. К вопросу о сырьевой базе античного ремесленного производства в районе Днепровского и Бугского лиманов // ВДИ.— 1979.— № 3.— С. 118—124.

⁶⁷ Капошина С. И. Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья // МИА.— 1956.— № 50.— С. 211—239; Скуднова В. М. Хиосские кубки из раскопок на острове Березани // СА.— 1957.— № 1.— С. 128—139; Скуднова В. М. Родосская керамика с о. Березань // СА.— 1960.— № 2.— С. 153—167; Конейкина Л. В. Родосско-ионийская керамика VII в. до н. э. с о. Березань и ее значение для изучения раннего этапа существования поселения // Художественные изделия античных мастеров.— Л., 1982.— С. 6—35.

⁶⁸ Отрешко В. М. К проблеме экономического районирования Нижнего Побужья в архаическую эпоху // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья.— Тбилиси, 1979.— С. 153.

⁶⁹ Марченко К. К. Модель...— С. 135.

⁷⁰ Кошеленко Г. А. Греческий полис и проблемы развития экономики // Античная Греция.— М., 1983.— Т. 1.— С. 228.

⁷¹ Кошеленко Г. А. Указ. соч.— С. 232.

В. М. Отрешко

ОБ ОСНОВАХ ЭКОНОМИКИ БЕРЕЗАНСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ

В статье рассматриваются аргументы ряда исследователей, считающих торговлю основной экономики ранней Березани. Анализируемая точка зрения представляется автору малоубедительной. Археологические материалы показывают развитие на Березани различных отраслей производящего хозяйства. Что же касается посреднической (резкспортной) торговли, то ее доминирующее значение источниками не подтверждается.

V. M. Otreshko

CONCERNING FUNDAMENTALS OF ECONOMY IN BEREZAN SETTLEMENT

The paper deals with arguments of some researchers considering trade to be a fundamental of the early Berezan economy. The standpoint of concern seems to the author to be unconvincing. Archaeological findings show development of various branches of productive economy in Berezan. As to the intermediary (reexport) trade, its prevalence is not confirmed by the findings.